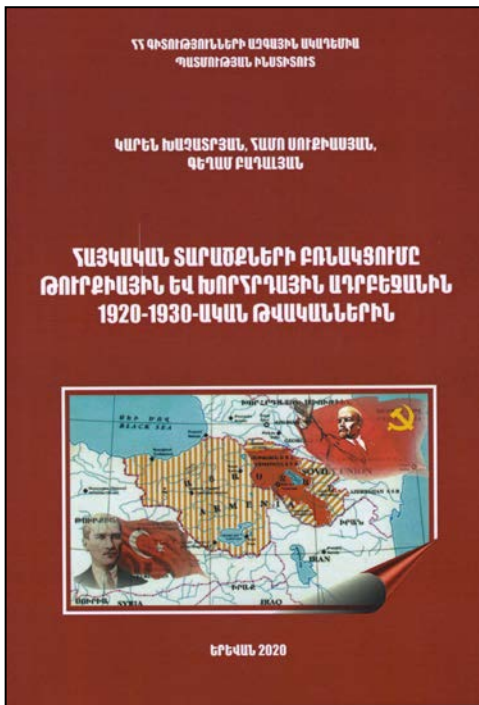

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կարեն Խաչատրյան, Համո Սուքիասյան, Գեղամ Բադալյան,
Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020, 187 էջ+1 ներդիր և 2 քարտեզ:

Հրատարակվել է վաղուց սպասված մի բացառիկ կարևորության գիտական ամբողջական աշխատություն, որում առաջին անգամ հիմնարար պատմաքննության ներքո տրվել է հայկական պետականության համար առանցքային և ցայսօր անտեսված սահմանատարածքային հիմնախնդիրը Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների համատեքստում: Բացառիկ բարեխիղճ աշխատանք, որում վերհանված են հայ ժողովրդի խորհրդային ժամանակաշրջանի ամենացավոտ հարցերից մեկը՝ հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Ադրբեջանին: Աշխատության աղբյուրագիտական հիմքը և

փաստարկային հենքը հիմնականում հեղինակների կողմից հմտորեն առաջին անգամ շրջանառված արխիվային վավերագրերն են, իսկ առաջնային նյութը՝ Հայաստանի և Վրաստանի արխիվներում պահվող փաստաթղթերը:

Հեղինակների անմիջական հետազոտման առարկա են հանդիսացել քննալական Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ հայկական պետականության տարածքային-սահմանային հարցերի հստակ և ճշգրիտ ներկայացումը, դրանց վերաբերյալ աշխարհաքաղաքական պարտադրանքի պայմաններում կնքված պայմանագրերը, որոնք ստորագրել են Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունները, սակայն արմատները գալիս են առնվազն 1920 թ. թուրք-հայկական՝ Հայաստանի համար կապիտուլյացիոն պատերազմի և դրա անմիջական արդյունք Ալեքսանդրապոլի չարաբաստիկ պայ-

մանագրի ժամանակներից: Այստեղ տեղին է ասել, որ աշխատության հեղինակները նաև ցույց են տվել, թե գործնականում ինչ ժառանգություն էին ստացել Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները նախորդ կառավարությունից, որի պայմաններում դեռ 1920 թ. աշնանը դաշնակիցներից լքված և Խորհրդային Ռուսաստանին բարեպատեհ պահին չընդունած Հայաստանի առաջին հանրապետության անցումային փուլի կառավարությունը նոր Խորհրդահայ կառավարությանն առանձնապես մանկերլու տեղ չէր թողել՝ ժառանգելով բզկտված պետություն, սովալլուկ գաղթականներ, անորոշ սահմաններ և լարված հարաբերություններ հարևանների հետ: Առավել ևս, որ տարածքային սահմանազատման հարցերը Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ ընթացան 1921 թ. փետրվարյան իրադարձությունների իրավիճակում, երբ Երևանում և Գյումրիում գտնվող թուրքական ներկայացուցչությունները և առհասարակ լրտեսական-հետախուզիչ ծառայությունները, շահագրգռված լինելով ՀՍԽՀ-ում քառսի և անիշխանության սերմանմամբ (այդ մասին կան անառարկելի փաստեր), վարում էին դավադիր-քայքայիչ գործունեություն, որի սկիզբը դրվել էր դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը կնքված Ալեքսանդրապոլի չարաբաստիկ պայմանագրով, երբ թուրքական իշխանություններն իրենցից հետագայում ռազմական և այլևայլ աջակցություն ստանալու հույսեր էին սերմանել հայկական կողմի շրջանում, որից չհապաղեց օգտվել «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ղեկավար Սիմոն Վրացյանը Հայաստանի համար ստեղծված չափազանց անբարենպաստ և վտանգալից 1921 թ. փետրվարյան օրերին, երբ Մոսկվայում վարվում էին Խորհրդա-թուրքական բանակցություններ, կնքվում էր հայության համար ճակատագրական՝ բարեկամության և եղբայրության մասին պայմանագիր Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև, և որին ո՛չ Խորհրդային Հայաստանի, ո՛չ էլ «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ներկայացուցիչներն իրավունք չստացան մասնակցելու:

Կ.Հ. Խաչատրյանը, Հ.Կ. Սուքիասյանը և Գ.Մ. Բադալյանը փաստական հարուստ հենքի վրա ցույց են տալիս, որ այդ զարգացումների հետևանքով էլ հայկական երկու պետությունները՝ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետությունը և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը, զգալի տարածքներ կորցրին, որն էլ պայմանավորել և կարևորել է 1920-30-ական թվականներին քեմալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից բուն հայկական տարածքների յուրացման գործընթացների համակողմանի և ամբողջական լուսաբանումը:

Սույն հիմնարար աշխատության մեջ հեղինակները շատ իրատեսորեն և փաստական անառարկելի հենքի վրա ներկայացրել են Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ռազմամոլ և հայատյաց քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապե-

տության նկատմամբ (ըստ այդմ էլ խորհրդայնացմանն այլընտրանք չէր մնացել), որն արտացոլում էր այսրկովկասյան տարածաշրջանում առաջացած աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակը, որի պայմաններում էլ Վ. Լենինի կողմից քաղաքացիական պատերազմի արյունոտ հորձանուտի մեջ ներքաշված Ռուսաստանը գնաց 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի ոչ հայանպաստ պայմանագրերին, որոնք աշխարհաքաղաքական պահի թելադրանքն են արտացոլում, բայց ոչ նորբոլշևիկյան Ռուսաստանի առավել ցանկալի կայսերապաշտական շահերը: Դա ինքնին ակնհայտ էր, քանզի հեղինակների բերած փաստերը 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Թուրքիային և խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցած հայկական տարածքների և խորհրդաթուրքական սահմանազատման, Ադրբեջանին անցած Լեռնային Ղարաբաղի ոչ օրինական հիմք ունեցող բռնակցման խնդրի, Անդրկովկասյան Դաշնության կենտրոնական գործադիր կոմիտեի և նրա բազմաթիվ հանձնաժողովների կողմից հայկական սահմանամերձ բնակավայրերին պատկանող տարածքները ադրբեջանական սահմանակից շրջաններին կցելու ոչ միանշանակ գործընթացների մանրագնին ներկայացումը վկայում է, որ այդ իրավիճակում, սակայն, խորհրդահայ առաջնորդների գոնե մի ավելի առողջ մասը առանձնապես հակվածություն չի դրսևորել հայկական տարածքների օտարման և Ադրբեջանին միացման խնդրում, իսկ մի շարք դեպքերում էլ ակնհայտորեն դիմադրել է: Հենց այս կտրվածքով էլ սույն աշխատությունն ունի միանգամայն արդի հնչեղություն:

Այս համատեքստում, կարծում ենք, հեղինակները հանգել են կարևոր և հիմնարար եզրահանգման, համաձայն որի՝ թե՛ ցարական և թե՛ խորհրդային Ռուսաստանը երբեք չեն հաշտվել և չէին կարող հաշտվել անդրկովկասյան տարածաշրջանի կորստի հետ, որը տիրապետող գործոն էր XVIII դարից սկսած առ այսօր, որն իրատեսորեն չգնահատվեց և արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունների տեսանկյունից անտեսվեց Առաջին հանրապետության քաղաքական ղեկավարության կողմից 1920 թ. և անգամ աշնանը Դաշնակիցների կողմից վերջնականապես ու անհուսալիորեն լքվելուց հետո, սակայն գործնականորեն արժևորեցին Ադրբեջանի իշխանությունները, որոնք Մ. Քեմալի խորհրդով և հանձնարարականով ընտրեցին անարյուն խորհրդայնացման ուղին՝ ձեռք բերելով որոշ ռազմավարական առավելություններ: Ամեն դեպքում դրանք կարևոր իրողություններ էին, որոնք փորձեցին հասկանալ անհամեմատ ավելի հեռատես դաշնակցական գործիչները, ինչպես, օրինակ, Հովհ. Քաջազնունին, որը կարծում էր, թե Վրաստանի և Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը տվյալ պարագայում ընդամենը ժամանակի խնդիր էր: Հատկանշական է հեղինակների դիտարկումը Բ. Լեգրանի հանդիպման մասին

ՀՀ վարչապետ Հ. Օհանջանյանի և Զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի հետ, որի ժամանակ Ռուսաստանի ներկայացուցիչները պնդել էին, որ իրենց միջնորդությունը կարող է իրական արդյունքներ տալ միայն Հայաստանում ռուսական բանակի առկայության դեպքում, որը կատեգորիկ մերժվում է: Ք. Կարաբեքիրի զորքերից ջախջախիչ պարտություն կրած և կապիտուլացված Հայաստանը պահպանում էր անկախությունը փրկելու հիմնազուրկ պատրանքը, որը շարունակվեց մինչև վերջնական անկումը: Ակնհայտ է, որ, մի կողմից, Խորհրդային Ռուսաստանը տատանվելով փորձում էր ստանալ արտոնություն Հայաստան մտնելու, մյուս կողմից, սակայն, իրադարձությունների սրընթաց զարգացումն այլ իրողություններ պարտադրեց, և իր հնարավորությունները լիովին չկորցնելու համար Խորհրդային Ռուսաստանը Ս. Կասյանի գլխավորությամբ կազմակերպեց Ռազմահեղափոխական կոմիտեի և նրան ուղեկցող «Հատուկ Գնդի» մուտքը Ղազախից Իջևան՝ հռչակելով խորհրդային իշխանություն Հայաստանում: Դրան զուգահեռ՝ Երևանում ընթացան ուշացած բանակցություններ Բ. Լեգրանի և հայկական իշխանությունների միջև, որոնք, ի վերջո, ավարտվեցին դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի կնքմամբ: Այս կապակցությամբ հեղինակները ուշագրավ հետևության են անում՝ եթե այն չիրականացվեր այդ ժամանակ, ապա, անկասկած, որոշ ժամանակ անց հայ ժողովրդի համար ավելի մեծ կորուստներով իրականություն էր սպասվում: Իրադարձությունների հետագա ընթացքը ևս դա փաստեց, երբ Հայաստանի խորհրդայնացումից մի քանի ժամ անց՝ դեկտեմբերի 3-ի գիշերը, այլևս գոյություն չունեցող կառավարության լիազորած պատվիրակությունն ստորագրեց հայ-թուրքական հաշտության պայմանագիր. ըստ այդմ՝ Հայաստանը կորցնում էր շուրջ 21 հազար քառ. կմ տարածք, Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառն անցնում էին Թուրքիային, Շարուր-Նախիջևանը և Շահթախթին հայտարարվում էին Թուրքիայի հովանավորության ներքո գտնվող տարածքներ, որտեղ հանրաքվեի միջոցով պետք է հաստատվեր հատուկ վարչություն, Հայաստանը զրկվում էր ընդհանուր զինվորական ծառայություն մտցնելու և բանակ պահելու իրավունքից և այլն: Այս առումով ինքնին ակնհայտ է դառնում հեղինակների բերած անհերքելի փաստերի արդի հնչեղությունը այսօրվա հայ-թուրքական զարգացումների մեկնակետից:

Անդրադառնալով 1921 թ. պայմանագրի խնդիրն՝ հեղինակները սկզբունքային եզրահանգման են գալիս, որ Հայաստանի խորհրդայնացմամբ Հայաստանին վերաբերող տարածքային հարցերը աշխարհաքաղաքական ուժերի նոր դասավորվածությամբ տեղափոխվում են խորհրդաթուրքական հարթություն, զուգահեռաբար խիստ կարևոր և իրապաշտական, ոչ զգացմունքային

տեսակետի հանգում, որ թեպետ ՀՄԽՀ նոր իշխանությունները, ի դեմս հայ կոմունիստների, վճռական էին տրամադրված հայկական տարածքների և սահմանների լուծման հարցում, այդուհանդերձ, վճռորոշ էր Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը: Հեղինակները մանրագնին ներկայացնում են Խորհրդային Ռուսաստանի առաջադրած մոտեցումների բոլոր տարբերակները, ըստ ամենայնի արժևորում դրանք՝ նշելով նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի Խորհրդային իշխանություններին ակնհայտորեն չեն բավարարել Երևանի դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով հանրապետությանն անցնող տարածքները, քանզի ակնկալիքներն ավելին էին, որոնք, սակայն, նշանակություն չունեցան Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16 (18)-ի պայմանագրի կնքման ժամանակ, և այդ պայմանագրով հայ-թուրքական սահմանագիծը որոշելիս Թուրքիային և Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքները կազմեցին ավելի քան 25 հազար քառ. կմ:

Հեղինակները տրամաբանական և արդարացի եզրահանգման են եկել. 1921 թ. Մոսկվայում ռուս-թուրքական «դավադիր գործարքով» Հայաստանից խլվեց և Խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեց հայկական տարածքների մի զգալի մասը՝ միջազգային իրավունքի նորմերի ոտնահարմամբ և առանց Խորհրդային Հայաստանի մասնակցության, և կարծես, որպես մխիթարանք, միայն Ալեքսանդրապոլի գավառի հարցում Խորհրդային ղեկավարությունը և Կարմիր բանակի հրամանատարությունը արդեն Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից հետո վճռական դիրքորոշում դրսևորեցին, և այն մնաց Խորհրդային Հայաստանի տարածքակազմում, իսկ ընդհանուր արդյունքների համակազմի տեսանկյունից Ռուսաստանը ոչ միայն զոհաբերեց հայկական տարածքները Թուրքիային և Ադրբեջանին, այլև պարտավորվեց պարտադրելու ՀՄԽՀ իշխանություններին ճանաչել այդ փաստը, որն էլ օրինականացվեց Կարսում 1921 թ. հոկտեմբերի կեսին. թեև ՀՄԽՀ իշխանությունները փորձեցին դիմադրել և որոշ հակաառաջարկներ ներկայացնել, սակայն էական հաջողության չհասան, և չնչին փոփոխություններով Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագիրը Կարսում վերահաստատվեց: Կարևոր է նաև հեղինակների այն սկզբունքային և անաչառ եզրակացությունը, որ, այդուհանդերձ, ՀՄԽՀ իշխանությունները առիթը բաց չեն թողել իրենց դժգոհությունը հայտնելու և, վկայակոչելով ՀՄԽՀ արտգործոլկոմ Ասք. Մռավյանին, արձանագրում են վերջինիս հստակ դիրքորոշումը, ըստ որի՝ իրենք չեն կարող երբևիցե հրաժարվել հողային պահանջներից, որոնք իրենց համար կենսական անհրաժեշտություն են, կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը:

Հեղինակների կարևոր եզրահանգումներից մեկն էլ այն է, որ բոլշևիկյան Ռուսաստանի ոչ հայամետ դիրքորոշման հետևանքով ՀՄԽՀ-ն ունեցավ

զգալի տարածքային կորուստներ. հայության համար այդ կորստաբեր գործընթացը շարունակվեց նաև 1920-ական թվականներին, և եթե 1921 թ. վերջին – 1922 թ. սկզբին ՀՍԽՀ տարածքը տատանվել է 32-33 հազար քառ. կմ-ի սահմաններում՝ Երևանի համաձայնագրով ենթադրելի 43 հազարի փոխարեն, ի վերջո, այն սահմանափակվեց ընդամենը 29.742,59 քառ. կմ տարածության վրա:

Անդրկովկասյան դաշնության օրոք, հեղինակների եզրահանգմամբ, ի վնաս հայկական շահերի՝ ՀՍԽՀ-ին պատկանող տարածքների կորստի հաշվին հանգուցալուծվեցին Հայաստանի հյուսիսարևելյան սահմաններում առկա տարածքային վեճերը, որոնք էլ ժառանգվեցին Խորհրդային Հայաստանի իրավահաջորդ Երրորդ հանրապետությանը: Միաժամանակ, հեղինակները պարզորոշ արձանագրում են Ադրբեջանի նկրտումները ռազմավարական և տնտեսական մեծ կարևորություն ունեցող սահմանամերձ շրջանների նկատմամբ, որի արտացոլանքը ներկա փուլի իրադարձություններն են՝ ոչ հայա-նպաստ զարգացումներով, որոնք ինչպես 1920-ական թվականներին, այնպես էլ այսօր ուղեկցվում են վիճելի տարածքներում ադրբեջանական տեղական իշխանությունների կողմից հաճախաբար հրահրվող խժոժություններով, այլ սադրիչ գործողություններով՝ դրանով իսկ հայկական կողմին հարկադրելով հրաժարվել ադրբեջանցիների կողմից արհեստականորեն և ոչ օրինական ձևով վիճելի հայտարարված տարածքների նկատմամբ իրավաչափ և օրինական հավակնություններից:

Ստեղծված իրավիճակում, օգտվելով կենտրոնական իշխանությունների թողտվությունից, իր ժամանակին ՀՍԽՀ քաղաքական ղեկավարությունը ի զորու չեղավ արդյունավետ հակազդելու ադրբեջանական նկրտումներին, չնայած, այդ ամենով հանդերձ, տարածքային-սահմանային վեճերը չդադարեցին, մնացին քողարկված վիճակում՝ դառնալով անընդմեջ գործընթաց առ այսօր:

Ըստ այդմ, ըստ հեղինակների նույր և տեղին դիտարկման, 1920-ական թվականներին և դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածում Ադրբեջանը երբեք չի խորշել և ներկայումս էլ բոլորովին չի խորշում զանազան ճնշումների և սպառնալիքների մեթոդով Հայաստանին «նեղը զցել» և մերկ պարտադրանքի լեզվով խոսել՝ օգտագործելով իրեն ընձեռված ռազմավարական և կոմունիկացիոն առավելությունները, ինչպես նաև իր դաշնակիցների աջակցությունը և հիմք ընդունելով «որտեղ ադրբեջանական գյուղ, այնտեղ ադրբեջանական տարածք»: Ադրբեջանը անհիմն մերժում և ցայսօր անտեսում է հայկական խորհրդային և ոչ խորհրդային իշխանությունների փաստարկները: Դրան, անկասկած, նպաստում են աշխարհաքաղաքական ուժերի դասավոր-

վածությունը և ռազմավարական-քաղաքական կողմնորոշումների հարցում անհեռանկար հաշվարկները և ընտրանքը:

Հեղինակների հանրագումարային եզրահանգումն այն է, որ 1920-1930-ական թվականներին տարածքային-սահմանային կորուստների հետևանքով Խորհրդային Հայաստանը, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը և ՀՍԽՀ-ի իրավահաջորդ Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը ռազմավարական առումով հայտնվեցին աննպաստ իրավիճակում:

Հետազոտությունից հետո կազմված քարտեզները հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմելու Խորհրդային Հայաստանի սահմանների փոփոխությունների մասին:

Հիրավի, ուշագրավ փաստ է, որ Կարեն Խաչատրյանը, Համո Սուքիասյանը և Գեղամ Բադալյանն ստեղծել են պատմագիտական մտքի տքնաջան աշխատանքի արժեքավոր արգասիք մի հիմնարար աշխատություն, որն իր վրա պետք է բևեռի պատմաբանների և քաղաքագետների, գիտակից հասարակության, արտաքին-քաղաքական գերատեսչության ոլորտի ներկայացուցիչների, միջազգայնագետների չթուլացող ուշադրությունը, դառնա աշխատանքային ուղեցույց Հայաստանի Հանրապետության առջև կանգնած նորօրյա սահմանային-տարածքային հարցերի լուծման գործում: Սահմանային-տարածքային սահմանազատման հարցերին նվիրված այս աշխատությունը լուրջ ներդրում է պատմագիտության և հարակից մի շարք գիտությունների բնագավառում, ուղենիշ՝ ներկա արտաքին-քաղաքական գործառնություններում:

Նկատի ունենալով սույն ծանրակշիռ ուսումնասիրության արտաքին քաղաքական նշանակությունը՝ հեղինակներն առաջիկայում լույս կընծայեն նաև աշխատության անգլերեն և ռուսերեն տարբերակները:

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր